

Мемоарске белешке

Танасије МЛАДЕНОВИЋ

ПОВРАТАК МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Замисао о томе како да се омогући повратак у земљу Милоша Црњанског није настала одједном. Требало је да прође неко време и да се слегну многе ствари, да утихну разне предрасуде и наше, по злу познате, нетрпељивости, не само начелне већ и личне природе, па да се, тек онда, пређе на остварење тог подухвата. До рата нисам лично познавао Милоша Црњанског, а делимично сам познавао његово књижевно дело; знао сам за његове сукобе и полемике које је водио с нашом књижевном левицом у свом листу „Идеје“. И сам сам припадао левици и уређивао, у Смедереву, часопис „Књижевни круг“, у коме је Радован Зоговић полемисао са њим, али ми то није, ни онда, сметало да волим његов „Дневник о Чарнојевићу“, његов роман великог поетског замаха „Сеобе (дотад је само први део био објављен) и, посебно, његову збирку стихова, чувену „Лирику Итаке“.

За Милоша Црњанског се засигурно може рећи да није *изабрао* емиграцију и емигрантски живот, него да је, стицајем свакојаким околности, она изабрала њега. Он није из земље избегао у емиграцију и *вољно* изабрао изгнанички пут. Њега је емиграција просто-на просто „снашла“, јер се налазио са службом у иностранству. Био је аташе за штампу при југословенским посланствима у Берлину, затим у Риму и, најзад, у Мадриду. Избијањем рата, из Мадрида је, са особљем посланства, прешао у Португал и тамо је, са својом женом Видом, више месеци чекао на брод и енглеску визу, да би се, коначно, пребацио у Лондон.

Из његових каснијих причања, емигрантски curriculum vitae му је, укратко, изгледао овако:

У прво време је, у влади генерала Симовића, радио свој дотадашњи посао, онолико колико су тадашње прилике захтевале. Реконструкцијом избегличке владе, падом Симовића, и доласком на чело владе Слободана Јовановића, још је неко време био владин службеник. За све то време станао је бесплатно код познате леди Пеџет, пријатеља наше земље још из времена првог светског рата, у двооришној згради на њеном поседу, или, како је Црњански говорио, не без горчине, у адаптираној бившој коњушници.

26 октобра 1893. године, у Чонграду, у непрегледној Панонској низији, рођен је Милош Црњански. Надахнутим и искреним текстом песника Т. Младеновића „Повеља“ обележава 95. годишњицу рођења српског, југословенског и светског писца.

Овај детаљ о „адаптираној коњушници“, из приче самог Црњанског, баца прилично светла на природу и нарав овога нашег писца као човека. И из казивања других неких писаца, старијих генерација, по годинама блиских њему, добрих познавалаца и његовог дела и његове личности, излазило је да је Црњански био преке нарави, прзница, чак бојџија, и, зашто и то не рећи, тешка свађалица. Душан Матић ми је причао како је, у једној прилици, чак Црњанском био секундант у заказаном, али нисам сигуран да ли и одржаном, двобоју с познатим предратним авијатичарским асом и великим освајачем женских срдаца, Тадијом Сондермајером. Исте или сличне ствари ми је причао мој венчани кум Вељко Петровић, и то са много поштовања и симпатија за Црњанског као значајног нашег писца. Одвајао је, притом, јасно и разгветно, писца од дела, и чврсто стајао на становишту да је таквом писцу место у земљи, да би, како је говорио, умро у свом народу, а не негде „под туђим плотом“. Штавише, и Милан Богдановић, који је с њим и његовим „Идејама“, у предратним данима, водио оштре полемике, и којег се Црњански (уз Марка Ристића) посебно плашио, — чак ми је и Милан Богдановић одлучно рекао: „Он треба да се врати у земљу; никаквих сметњи више нема; оно што је било — било је!“ . . .

Елем, највероватније због такве своје природе, Црњански је, прилично брзо по доласку у Лондон, остао без икакве службе при избегличкој влади, а то је значило и без икаквих сталних прихода.

Док је било уштеђевине, причао је касније Црњански, некако се бавио књижевним радом. Писао је књигу о Хоперборејцима, завршио „Роман о Лондону“, започео „Другу књигу Сеоба“, започео својеврсну монографију о Микеланђелу, усавршавао енглески језик, ишао на курсеве о филмском сценарију, добио у тој школи чак и диплому. По свом предратном роману „Кап шпанске крви“, објављеном у наставцима у листу „Време“, и о главној јунакињи тог романа, познатој играчици Лоли Монтез, написао је сценарио за филм и предао филмским продуцентима, свој „Роман о Лондону“ превео је сам на енглески језик и предао га издавачима.

Никаквог одзива није било ни на једној страни. Као да нико у њему није осетио великог писца. Десило се оно што и са многим другим великим људима у историји културе и литературе да сва признања добије — тек после смрти. И то, у пуној и правој мери, и у својој земљи и у иностранству.

У нервози и очекивању каквих-таквих резултата, а то ће рећи каквих-таквих прихода, од свог књижевног рада, дошао је у сукоб и са својом добротворком леди Пеџет. И остао буквално на улици. Уселио се брже-боље у једну огромну најамну кућерину, у којој је ваљда било између греста до четири стотине малих станчића и гарсоњера (једна омања соба, чајна кухиња испред купатила, и купатило).

Запослио се некако у једној великој обућарској радњи у Лондону, у којој је радио све и свашта, од послова књиговође до разносача. Госпођа Вида је, силом прилика, научила да прави плишане лутке за велике трговачке магацине, као што је, на пример, чувена

робна кућа „Хародс“. Видео сам те лутке, биле су са много маште израђене и са пуно смисла за оно што се може допасти сваком детету. Те лутке су им биле, за све време њиховог боравка у емиграцији, главни приход за живот. (Узгред буди речено, госпођа Вида ми је тада рекла: „Верујете ли, господине Младеновићу, да до овог рата нисам имала прилике да узем иглу и конач у руке, а сад, видите и сами, на шта велика нужда може натерати човека!“). А да рад на изради лутака не би био прекидан, Црњански је научио да кува, тако да су на њему лежали и сви кућевни послови.

Неколико година пред повратак у земљу, ступио је у контакт с Миланом Стојадиновићем, који је као емигрант живео у Аргентини и тамо издавао лист „El economist“. Стојадиновић је био његов менистар спољних послова једно време, и знао је добро вредност, а и вредноћу, овог нашег писца. И у земљи познат као финансијски стручњак (између осталог, силно и „стручно“ се био обогатио у познатој малверзацији са обвезницама ратне штете!), Стојадиновић је, изгледа, успео да добар део свог богатства на време пребаци у иностранство и да тако, и у страниј средини, прилично удобно живи. Црњански му је за лист био дописник из Лондона, шаљући му редовно разне берзанске и привредне вести. Али, и то су били мали приходи.

А сад, да се вратим на почетак овог поглавља о повратку Црњанског. Како је дошло до мојих првих веза са Црњанским и до идеје да се нешто уради у вези с његовим повратком у земљу?

Почело је то још 1952. године, у Паризу. Целе те године проборадио сам у Француској, где сам био дошао ради усавршавања француског језика, уз обећање да ћу добити двогодишњу стипендију. Тако ми је бар Билас био обећао, који је и одобрио мој одлазак у Париз. Од стипендије, међутим, није испало ништа, још мање од двогодишњег боравка. О томе сам на другим местима већ писао; овде не бих ништа ново да додам. Тек, да бих зарадио своју плату, упућен сам на рад у Агенцију за информације, која је, поред осталих културно-информативних послова, издавала недељне новине — билтен на француском језику „Les nouvelles yougoslave“ и часопис „Questions actuelles du socialisme“. Уређивање тих публикација био је мој посао, а главни преводилац на француски језик свих прилога за лист и часопис био је наш познати есејист, професор Сретен Марић.

У Агенцију је, у то време, често навраћао Драган Аћимовић (умро прошле, 1987. године, у Јоханесбургу, Јужноафричка унија), предратни сарадник „Времена“, родом из Јагодине, стручњак за филм, песник (издао је неколико књига стихова), преводилац са француског, енглеског и латинског језика и, надам се, изванредан познавалац графике и штампарства. Били смо стари познаници још из гимназијских дана, затим са студија у Београду. Стисајем разних прилика и неприлика, наших типично српских, нашао се у емиграцији, имао неку малу штампарницу у Паризу, и ту објавио кратак библиофилски извод — избор стихова (уз директну сарадњу са аутором) из „Лирике Итаке“, коју ми је одмах поклатио. Одржавао је сталну преписку с Црњанским, с којим се добро упознао још првих послератних година, за време свог боравка у Лондону.

Негде у другој половини јуна, те 1952. године, Аћимовић ми је саопштио да Црњански тих дана долази у Париз. Замолио сам га да ми с њим закаже састанак и, стварно, једнога дана, он ми јавља да ће те вечери, доћи између седам и осам часова, заједно с Црњанским, у чувени париски кафе „Deux Magots“, преко пута такође познате и чувене цркве Сен Жермен де Пре. Дошли смо моја жена и ја на време на терасу споменутог кафеа, а са нама и наш тадашњи амбасадор у Паризу Срба Прица, који је са одушевљењем прихватио идеју да се сусретнемо и поразговарамо с Црњанским. Од свега, међутим, није испало ништа. Црњански је, како ми је сам касније причао, у Паризу имао састанак и са познатим конзервативцем, бившим директором „Времена“, Станиславом Краковом. Овај је успео да га одговори од намераване идеје о сусрету, рекавши му, отприлике, да је то вероватно нека комунистичка ујдурма, и да сам ја, пре свега, политичар, па тек онда песник.

По повратку у земљу, поред других послова и дужности које сам обављао (народни посланик у Савезној скупштини, затим секретар Одбора за просвету Савезне скупштине), на скупштини Удружења књижевника Србије био сам изабран за председника, а Буза Радовић за секретара Удружења. Обновили смо и „Књижевне новине“, које су у току мог боравка у иностранству биле укинуте, па сам, тако, заједно с Радовићем, преузео и уређивање листа. Зашто о овоме говорим? Једноставно због тога што су лист „Књижевне новине“, а нешто мало касније, и издавачко предузеће „Минерва“ из Суботице, биле оне трибине (ако би тако могло да се каже) помоћу којих смо омогућили повратак Милошу Црњанском прво у књижевност, а затим и у земљу.

Књиге Милоша Црњанског, објављене између два рата, једва да су могле, ту и тамо, да се нађу у нашим малобројним антикварницама. Било их је у власништву појединаца, мало или ни мало у јавним библиотекама. Притом, Црњански је био и под ембаргом, политички непожељна личност, па — према томе — непожељан и као писац. То никако није значило да је интересовање за његово књижевно дело опадало. Млади писци, нарочито песници, првих послератних генерација, просто-напросто су трагали за сваком његовом књигом, за сваком његовом песмом, листајући старе часописе и доратну штампу.

У уређивачком одбору издавачке куће „Минерва“ нашли смо се, у то време: Живко Милићевић (предратни уредник „Политике“), песници Душан Костић, Никола Дреновац, Ристо Тошовић и ја. Свако је од нас водио бригу о понеком „Минервином“ издању, али смо сви скупа о издавачком плану заједнички одлучивали, разумљиво уз подршку и помоћ дирекције предузећа и радничког савета. Једном приликом сам им испричао о мом неуспелом сусрету с Црњанским у Паризу, и предложио да објавимо његов „Дневник о Чарнојевићу“ и „Сеобе“ (први део) као најбољи начин и пут да му омогућимо повратак у земљу. Мислим да сам им том приликом показао примерак Аћимовићевог и ауторовог кратког избора из „Лирике Итаке“ с малим поговором Црњанског, из којег је просто избијала његова јака носталгија и чежња за земљом. Имао сам, тада, прво издање „Сеоба“ и оно предратно, прво и последње Цвијановићево издање „Лирике Итаке“. Не знам, заправо не сећам се, како сам до тих књига дошао,

одмах по ослобођењу Београда. „Дневник о Чарнојевићу“ нисам поседовао. Али се и он убрзо пронашао.

Идеја је од свих једнодушно била прихваћена, упркос извесним ризицима, које смо могли очекивати. У Београду је постојало, у то време, и представништво „Минерве“ које је у почетку било смештено у једној просторији наред Теразија, а касније у улици 29. новембра. У том „истуреном“ представништву дирекције „Минерве“ радили су у то време Живко Милићевић, Милан Шантић и познати преводилац и каснији издавач Угљеша Крстић.

По изласку ових двеју споменутих књига, у ствари још и за време њиховог штампања, ступио сам путем писама, у директни контакт с Црњанским. Као представник Милоша Црњанског, појавио се, једног дана, у редакцији „Књижевних новина“, његов шурак, предратни познати фудбалер, а послератни фудбалски судија и функционер у Фудбалском савезу Југославије, Јова Ружић, рођени брат госпође Виде. Он је, с времена на време, слат спортским пословима у Лондон, тако да је имао сталне контакте са својим зетом и сестром. Преко Јове Ружића смо регулисали и хонорисање и књига и прилога, које је Црњански, на моје тражење, слао из Лондона, за „Књижевне новине“. Били су то одломци из књиге „Код Хиперборејаца“, из „Друге Књиге Сеоба“, из књиге о Микеланђелу, коју, на жалост, није стигао, ни да заврши. Палавистра му је, некако истовремено, објављивао у наставцима, у часопису „Савременик“, одломке из такође незавршене књиге „Ембахаде“. „Савременик“ је, у то доба, био у истој издавачкој кући с „Књижевним новинама“.

После преписке и договора преко Јове Ружића, Црњански нам је убрзо послао и своју нову драму „Конак“, који је прво био објављен у „Минерви“, а онда, после договора с редитељем и управником Савременог позоришта Динуловићем, у тој кући и приказан на сцени. Био сам више година после рата председник Позоришног савета чувеног авангардног прво Београдског позоришта, а затим, и онда, и још неко време, кад је преименовано у Савремено позориште.

Једног дана јавља ми се покојни књижевник Гвидо Тартаља и тражи од мене да напишем за познату „Просветину“ едицију „Бразде“, коју је он уређивао, поговор за књигу Црњанскове поезије. Радо сам позив прихватио, јер се радило о новом издању славне збирке „Лирике Итаке“, само, овога пута, допуњене коментарима Црњанског о свакој песми. Била је то својеврсна лирска аутобиографија песника. Добила је и нов наслов „Итака и коментари“. Ова књига је изашла 1959. године, и доспела у нашу јавност, благодарећи целокупном дотадашњем настојању да се у нашој средини коначно „легализује“ Црњансково књижевно дело.

У међувремену, Црњански је дошао у контакт и са Матицом српском и Српском књижевном задругом. Повели су се, путем писама и Јове Ружића, преговори између Матице и њега за издавање изабраних дела у десет књига. Били смо, чак по одлуци Управног одбора Матице српске, одређени за уреднике тог издања Младен Лесковац и ја. У мојој прилично несрећеној документацији (још увек!) сигуран сам да ћу, једног дана, успети да пронађем преписку о томе, као и писмо, Младена Лесковца, са исписаним редоследом књига тог битниммајућег избора из опуса Црњанског.

Преговори између Црњанског и Матице српске су убрзо пали у воду. Узрок је био, колико се сећам, његово неповерење у неке људе око Матице српске, а вероватно и неки стари непречишћени предратни рачуни. Стално је стрепео да га неко не превари, да ће му чак и хонорар бити испод нивоа који одговара писцу његовог ранга. У писмима ми је наглашавао, а касније и усмено говорио, да он пристаје само на онолики хонорар по штампаном табаку колики добијају Андрић и Крлежа. Нагласак је био, разуме се, не на своти, није толико новац био у питању, већ — како рекох — третман и ранг! Говорио ми је, осим тога, да се са издавањем његових књига искувише одуговлачи; није могао, сасвим природно, да схвати колико је гломазна и трапава наша самоуправна и „самоуправна“ процедура. Писао ми је: „Ови обешечаји чекају да умрем, па да онда не морају ни да плаћају хонораре за моја дела!...“

Напоследку, десет књига Изабраних дела преселило се у „Просвету“, а мени је поручено, из те издавачке куће, да ћемо уредници тог њиховог издања бити Роксанда Његуш и ја. Ко је то нас двоје именовоа за уреднике, када и зашто — ни до данас ми није познато. Али, ускоро сазнадох да су се неки људи, „из колектива“, побунили због ангажовања уредника споља, то јест мене (ствар, сама по себи, сасвим логична!) за посао, за који имају своје плаћене уреднике! И тако то издање потписаше Роксанда Његуш и Стеван Раичковић, а да мене, о претходној одлуци, и не запиташе ни да ли пристајем да с Роксандом Његуш урадим тај посао, а касније ни да ли се буним што ми је тај посао одузет. Наша посла!

Све у свему, Црњански је, у другој половини педесетих година, био у књижевној и културној средини Београда и Србије, навелико присутан. И та његова присутност није никако остала незапажена. Врхунац те присутности достигнут је објављивањем, сад већ знамените, поеме „Ламент над Београдом“ на страницама „Књижевних новина“. А ево како је до тога дошло:

Априла 1961. године, већ споменути Драган Аћимовић, овога пута у Јоханесбург, Јужноафричка унија, где опет има мало штампарско предузеће „Гарамонд“, штампа у посебној, лепо и укусно опремљеној плакети, поему Црњанског „Ламент над Београдом“, и одмах је шаље на моју адресу. Био је у току свих мојих настојања у вези с Црњанским и његовим делом, и сматрао је да је сасвим природно да ми пошаље и ту књигу и да ме упозна и са овим, најновијим, и дотад потпуно непознатим, поетским остварењем овог нашег песника.

У тадашњој редакцији „Књижевних новина“ поема је наишла на велико допадање, чак би се могло рећи одушевљење. Мој предлог да од Црњанског затражим дозволу да је објавимо у нашем листу једнодушно је био подржан. И убрзо је из Лондона стигао одговор. Црњански се сагласио да поему објавимо, нагласивши ми успут, да је то његова лабудова песма и да поезију више не пише, и да не верује да ће је, до краја свог живота, уопште више писати. Морам признати да ми је ово његово тврђење тада зазвучало као нека врста песничке кокетирије. Однекуд нисам веровао, а ни могао веровати, да он поезију више не пише. Показало се, међутим, да је „Ламент над Београдом“ стварно био његова, лирска, лабудова песма.

Црњански више није писао стихове. Али је зато написао, пред сам крај свог живота, странице и странице сјајне прозе. У самом врху те прозе, и српске прозе уопште, сигурно стоји „Друга Књига Сеоба“. (Ако некоме буде изгледао мало чудан начин на који је овај наслов исписан, требало би му одговорити да је на томе сам Црњански *инсистирао*, обавестивши писца ових редака да то тако треба да стоји и у издању Српске књижевне задруге, која је тај роман убрзо после тога штампала и издала на свет!).

У вези са констатацијом да је Црњански, крајем педесетих година, али и почетком шездесетих, био већ увелико присутан у нашој јавности, морам да нагласим да до тог његовог „присутства“ није дошло лако и чак без, великих, отпора. Са читавим низом политички веома јаким људи онога времена имао сам разговоре и разговоре, уз, у почетку, доста ретка слагања, а чешће — велика неслагања и осуде. Сви ти отпори полазили су од тезе да је Црњански тридесетих година, у краљевској Југославији, био уредник профашистичког листа „Идеје“, и да су с њим вођене велике јавне полемике. Нисам, наравно, негирао те чињенице. Али сам наводио да се Црњански, до тог времена, нигде није огрешо о своју земљу, да је раскинуо везе са свим важнијим људима у емиграцији, да је напустио чак и Удружење књижевника емиграната једном јавном изјавом, и да живи у Лондону, боље речено животари, као прави вук самотњак. Имао сам, срећом, у свом поседу ту његову изјаву о прекидању свих веза са писцима у емиграцији, објављену, ако се добро сећам, у лондонском листу „Наша реч“. Она се и данас налази негде у мојој личној документацији.

Најјачи адут у тим разговорима је ипак био у самом делу Црњанског. Сва читалачка јавност могла је да закључи да Црњански и даље пише изванредну и значајну литературу која обогаћује српску књижевност у целини, а да се о њему воде прилично јалови спорови. То, међутим, није било све што је требало издржати. За неке људе, и то на жалост, за људе из културе и књижевности, ни сама чињеница да се ради о једном од наших највећих, тадашњих савременика, сама по себи као да није била много важна. Са изузетком Андрића, Вељка Петровића и Милана Богдановића, који су благонаклоно гледали на моје напоре и заузимање, осим Душана Матића који је сматрао да је Црњанском место у земљи, сви надреалисти су били против. Са разних страна у штампи су отпочели да се појављују потписани и непотписани написи, чија је поента, отрилике, била: „Ето, погледајте шта раде српски националисти да би у своју средину довели једног писца-десничара! . . .“

Преко страница „Књижевних новина“ одговарали смо на све нападе и подвале, и нисмо никоме остајали дужни. Нарочито су се на нас била окомила двојица новинара, један са радио-Загреба, сада већ покојни, и један из Титограда, дописник гадашњег недељника VUS и загребачког књижевног листа „Телеграм“. Трећи је био, на жалост, један од филофствујућих књижевних критичара, Србин из Хрватске, ако је то уопште важно, као што је био и онај са радио-Загреба. О Црногорцу не вреди ни говорити, јер је био сасвим испод сваког интелектуалног нивоа.

У Лондону је у то време најинтензивније личне везе са Црњанским одржавао покојни Бошко Божовић, новинар радио-Београда; поред Јове Ружића, посећивали су га и други наши људи, међу њима новинар и књижевник Коста Димитријевић, који је о тим сусретима и писао у нашој штампи. Бошко Божовић је, по повратку у земљу, ушао и у редакциони одбор „Књижевних новина“.

Црњански је одржавао повремене везе и са људима из наше Амбасаде у Лондону. Ако се добро сећам, те његове везе су отпочеле још за време амбасадора Јоже Брилеја, да би се, касније, у време амбасадоровања Србе Прице, претвориле у редовне пријатељске контакте. Имао је Црњански сусрет и са Мошом Пијаде на једној вечери или ручку у нашој амбасади. Том приликом му је, а то ми је и сам Црњански касније испривчао, Моша, шалећи се са њим, рекао: „Што се ти, матора будало, не вратиш у земљу, шта чекаш?!“ У Лондону је, такође, упознао и Светозара Вукмановића Темпа и његову жену Милицу и био необично обрадован сазнањем да познају целокупно његово дело.

Све то што се дешавало у земљи и у Лондону, у ствари, је била припрема за повратак Црњанског из емиграције. Па је, тако, у време преговора с Матицом српском за издавање изабраних дела у десет књига, у редакцији Младена Лесковца у мојој, одлучено на седници Управног одбора Матице да ја, у њено име, отпутујем у Лондон и са писцем директно уговорим цео тај посао. Амбасадор у Лондону је у то време био још увек Јоже Брилеј, а на аеродрому ме је, према телефонском договору са амбасадом, дочекао наш познати новинар, тада дописник „Политике“ из Енглеске, Јуриј Густинчич, који је такође имао личне везе с Црњанским. Ово нарочито вреди подвући да би се видело како смо онда дисали, такорећи, једним истим, југословенским, духом, јер у целом овом подухвату мени помажу два истакнута словеначка интелектуалца, без икаквог оклевања и без икаквих предрасуда. Узгред буди речено, Јоже Брилеј је спадао у ону изванредно способну и сјајну плејаду наших првих послератних дипломата, од којих неки, а ни Брилеј, на жалост, нису више међу живима, а у које спадају, несумњиво, да само њих овога пута споменем, и таква имена, као што су Алеш Беблер, Србан Прица, Иво Вејвода, Лео Матес, Душан Кведер, Вељко Мићуновић, Данило Лекић, Владимир Поповић, али сигурно и још неки други, чијих се имена не могу да сетим овог тренутка.

Остао сам том приликом читаву недељу дана у Лондону. Сусрет с Црњанским ми је, одмах по доласку, уприличио Густинчич.

Сећам се да смо одмах ту, у близини велике најамне кућерине, у којој је Црњански становао, и где се одиграо наш први сусрет, прешли у неки лондонски паб, у ону, дакле, врсту популарних локала, у који је овај наш писац годинама радо навраћао. Ту смо понешто попили и направили договор за свакодневна сусретања и разговоре, да не кажем „преговоре“.

Настало је једнонедељно шпартање по лондонским улицама, булеварима, трговима, музејима, галеријама, малим ресторанима, углавном француским, и — још више — италијанским. За оно време имао сам доста добре дневнице, понео сам и нешто својих пара, али су ми

у амбасади нагласили да ће ми све трошкове које будем имао с Црњанским, а ту су спадали свакодневни ручкови и разне улазнице, они подмирити. Не знам ко је издао такав налог, али претпостављам да је то дошло из Београда. Уопште узев, свесрдна подршка наших људи из амбасаде била је веома значајна и много је олакшала читав мој рад.

Црњански се у почетку мало бунуо кад сам му рекао да ћемо ићи на заједничке ручкове и да ће бити мој гост. Морао сам да му покажем да поседујем свој новац, али и да сам добио дневнице од Матице српске. Амбасаду нисам уопште спомињао, да бих избегао сваки „званични“ карактер нашег сусрета.

У нашим дугим, свакодневним шетњама Црњански ми је мање-више испричао целу своју емигрантску одисеју. Много тога што ми је тада исповедио налази се, разумљиво не све, и не у буквалном виду, у његовој књизи „Роман о Лондону“. Уопште узев, када је био објављен „Роман о Лондону“, после његовог повратка у земљу, читајући га, пронашао сам у њему много и онога што ми је Црњански усмено причао приликом тог боравка у Лондону. Руску емиграцију је као мотив узео, како ми је касније казивао, само зато што му је изгледала сликовитија, али и зато да би могао да према њој заузме став са једне објективније дистанце, да не би помешао емоције и стварност. Са чисто методолошког становишта био је сасвим у праву, али, како уметност настаје на основу људског искуства, није могао да избегне, а да много штошта у роман не унесе од онога што је сам доживео и искусио. Само у том смислу, и никако друкчије, „Роман о Лондону“ се може сматрати и као аутобиографско дело. Казујући истине о свету, писац, уметник уопште, говори и о себи. И то је оно што једно књижевно или уметничко дело чини уверљивим, истинитим, да не кажем животним.

Много времена сам, у тим нашим шетњама, морао да употребим да Црњанског разуберим да му било шта, било каква опасност, прети ако одлучи да се врати у земљу. Те речи, *повратак у земљу*, и у мојим дотадашњим писмима, упућеним на његову адресу, и приликом боравка у Лондону, биле су стални лајтмотив у свим нашим разговорима. Његови страхови су били, међутим, безбројни и дубоки. Читао је нашу штампу, и дневну и периодичну, до ње је долазио преко свог шурака Јове Ружића, а и другим путевима и начинима. Био је зачуђујуће упућен у готово сва наша главна и политичка и културна догађања. Знао је чак и за расположења појединих руководећих људи из земље према њему. Па ипак, стална питања: шта ће, ако се врати, предузети против њега Милан Богдановић и шта Марко Ристић, његови главни опоненти и „непријатељи“ у предатним полемикама? Пренео сам му дословце поруку Милана Богдановића, Марка Ристића нисам могао, јер нисам ни сам имао добре односе с њим после једног нашег разлаза, али сам имао утисак да га је то само донекле умирило. Онда је прешао на друге могуће опасности. На основу пропаганде емигрантске штампе, али и на основу искуства с многим писцима из Совјетског Савеза, и страшним истинама о стаљинским логорима, питао ме је шта би могла, ако се врати у земљу, с њим УДБА да уради. А шта тек енглески Интелигенс сервис, јер је он био принуђен, да би некако опстао, да прими енглеско држављанство,

док је госпођа Вида и даље имала југословенско, јер она има родбину у Београду, а он нигде никога.

Одустајање од енглеског држављанства, у случају повратка, био је посебан мотив за страх. Објаснио сам му колико је могуће једноставније и убедљивије, да то није тако тежак и нерешив проблем. Рекао сам му да је поступак у таквим случајевима проверен у међународној пракси мање-више свих држава и друштава, изузев можда оних која су диктаторска, и у којима међународно право не игра богзна какву улогу.

Одговорно ми је да је њему све то јасно, али да је Интелиџенс сервис њега већ покушао да отрује. Био сам запрепашћен више стањем његовог духа, него самом чињеницом о којој ми је, на изглед, прилично мирно, говорио, сасвим убеђен да говори тврду и непобитну истину. Упитао сам га, истим, мирним тоном: „Добро, али на који начин, и зашто?“ Његов одговор је био још чуднији: „Тровали су ме путем водовода, убацивали су ми у воду ко зна шта, ко зна какве отровне хемикалије, а зашто — па то је јасно — они стално прате моје кретање, још од мог доласка у Лондон и Енглеску!“ „Забога, Црњански, па како је то могуће — одговорио сам му — у овој кући где, поред Вас, станују још толики људи?“ „Е, не знате Ви какве они све имају методе!“ — била је његова једина реплика на моју јасну и гласну сумњу.

Једнога дана ми је рекао да би желео да коначно и ја будем његов гост, да дођем у његов стан, да упознам госпођу Виду и да најзад видим где живе. Врло радо сам пристао, иако сам у срцу имао сталну зебњу да то њему не буде велики материјални терет, с обзиром на све околности под којима је дотад живео у свом дугом изгнанству. Зато сам инсистирао да то буде неки лакши обед. И кад данас претурам у сећању своје успомене на тај тренутак, не могу да се закунем да ли је то био ручак, јер смо редовно, као што сам већ рекао, ишли на ручак у ресторане, или, пак, вечера; знам само да је било више разних ђаконија и, разуме се, доброг црног вина, која је Црњански волео да пије у умереним количинама. Две до три чаше уз оброк, а ту сам му био, верујем, достојан парњак.

Као што сам већ споменуо, стан се састојао од једне омање собе, са „француским“ креветом, једном ручном шиваћом машином, сточићем с великом писаћом машином, чини ми се, марке Ремингтон, малим столом за ручавање за четири особе, и то је било све. Поред собе, било је још и купатило, а испред купатила, на самом улазу у гарсоњеру, била је чајна кухиња. Црњански ми је одмах напоменуо да се он лично бави кувањем, и да је то научио у изгнанству. Госпођа Вида ми је испричала све о игли и шивењу, и својој некадашњој тоталној неукости у тим пословима. Као узгред, и не без поноса, показала ми је прстом на одело које је Црњански имао на себи: „Погледајте, господине Младеновићу, и ово одело, које видите на Црњанском, ја сам од купљеног штофа на некој распродаји својим рукама сашила!“ Приметио сам да госпођа Вида најчешће Црњанског ословљава по презимену, а он њу по имену. На сличан начин су се опходили, узгред буди речено, и Лела и Душан Матић у својој кући или у друштву.

На Црњанском је одело стајало заиста веома лепо и складно, тако да мом чуђењу и дивљењу није било краја. А лутке, којих је било свуда по соби, као и плиша и другог материјала за њихову израду, биле су заиста чудесно лепе, изванредно израђене. Госпођа Вида ми је одмах предложила да изаберем неку од њих, као њен поклон, и као успомену на тај дан. Стегао сам срце и помислио: „Па, они од тога овде, углавном, живе!“, захвалио јој се, рекавши да ћемо то учинити неки други пут. Данас се кајем, јер бих заиста имао лепу успомену. Овако, остало је само сећање...

На крају тог мог првог боравка, проведеног с њим у Лондону, јер доћи ће и други, Црњански је, мало по мало, корак по корак, прихватао све више моје разлоге и дао, уз још увек многе условности, уз оно познато шта би било кад би било, неку врсту полупристанка. Био је у некој врсти параноидне психозе пред неизвесностима које га очекују приликом преласка толиких граница, и туђих и своје државе. А највећа мука беше како да врати енглески пасош, а да га Интелиџенс сервис „не зграби за шију“! У тим тренуцима, чинило се, да је заборављао помало и на страх од УДБЕ. Рачунао је, ваљда, да сам му ја, као тадашњи посланик Савезне скупштине, довољан гарант за безбедност.

Ближило се време моме повратку у Београд. И, на самом ранку, са много устезања, Црњански ми рече: „Добро де, хајде да узмемо и ту претпоставку, да ћу се вратити у земљу, али шта да радим, ја сам овде дужан разним људима шест стотина фуната!“ ... Рекао је баш тако: шест стотина ф у н а т а ! И уопште узев, имао је разне узречице у говору, узречице које су код нас одавно изишле из употребе, али су биле у говорном језику између два рата. Тако, на пример, рекао би понекад: „Не дам никоме да ме цуца; он мисли да може мене да цуца!“ Или би казао, уместо речи стакло, па онда стакла: „У том с т а к л е т у држим само воду!“, и тако даље, не могу више тренутно ни да се сетим оног нашег предратног начина говорења и изговарања неких речи. Био је то старински жаргон, којим се он још увек служио.

Што се тиче ф у н а т а и његовог дуга, обећао сам му чврсто да ће се то, релативно лако, регулисати у Београду.

И поред свих покушаја да се онемогући његов повратак, и поред свих напада и полемике, Црњански је, из дана у дан, као што већ рекох, у нашој јавности био све присутнији. А када је у Лондон за амбасадора био премештен Срђа Прица, између њега и његове жене Вукнице и Црњанског и госпође Виде настали су још чешћи контакти и успостављено је право пријатељство. Те њихове везе су трајале све до краја Прициног мандата, тако да је требало само још неке детаље обавити, па да се Црњански, заједно с њим, врати у земљу.

У међувремену, у акцију за повратак Црњанског су се укључили прво Станка Веселинов, тада министар за културу у српској влади, а онда и њен муж, политички секретар Централног комитета Савеза комуниста Србије, Јован Веселинов, и, посебно, Слободан Пенезић Крцуи, који је тек био дошао на дужност председника Извршног већа Србије.

Станку Веселинов сам познавао добро још из предратних дана, а са Пенезићем сам био ратни друг, заједно смо једно време ратовали у истој, Другој пролетерској бригади, што ми је олакшало читав подухват.

Са Станком и Крцуном сам се договарао о сасвим конкретним стварима, нарочито са Крцуном, који је, као председник српске владе, требало да обезбеди стан, или смештај док се стан не пронађе, али исто тако и оних шест стотина фуната!

Сви предлози су били прихваћени. За све одлуке добио сам сагласност. Пошто стан није било могуће одмах добити, а и због тога што Црњански још није био у земљи, па није могао да учествује у његовом бирању, српска влада је одлучила да му, о свом трошку, обезбеди у београдском хотелу „Ексцелзиор“ апартман.

После свих тих перипетија, и кад је све било решено, требало је сад поново отићи у Лондон до Црњанског. Кореспонденција између њега и мене се настављала, многи наши људи који су боравили у Енглеској, разним пословима преносили су ми његове поздраве; његова сарадња у „Књижевним новинама“ и „Савременику“ била је све интензивнија.

Била је рана јесен 1964. године, када ми је Крцун предложио да отпутујем у Лондон и Црњанског обавестим о свему што је потребно у вези с његовим, сад већ извесним, повратком у земљу. То је утолско пре било важно, јер се сасвим био приближио крај амбасадорском мандату Срби Прици. Амбасада је била обавестила Црњанског о мом доласку, а Прица ми је причао да ме је Црњански очекивао са великим нестрпљењем.

Али, пре него што опишем тај свој други сусрет са Црњанским, не могу да одолим а да не споменем разговор с мојим венчаним кумом, књижевником Вељком Петровићем, дан уочи самог поласка на пут. Код Вељка смо моја жена и ја и иначе често одлазили у кућу, или су они кума Марка код нас, а то је, последњих година његовог животога, било бар једном недељно; и уопште сам се, ценећи његово искуство и интелектуално поштовање, с њим консултовао о многим свакодневним догађајима, људима и појавама. Наш дугогодишњи однос (а то је трајало, такорећи, буквално од првих послератних година, па све до његове смрти) био је однос између оца и сина. Дубоко сам га поштовао и волео и као писца и као човека, а његове оцене о људима и догађајима примао с озбиљном пажњом.

Прво што ми је Вељко те вечери, у својој кући у Драјзеровој улици, рекао било је, отприлике, следеће: „Добро је то што радиш. Добро и за нашу културу у целини, и твој труд ће се кад-тад показати као користан и важан. Црњански је наш велики и знатан писац. Али, да знаш унапред, а ово ти говорим без икакве личне пристрасности, јер га ми писци старијих генерација боље познајемо од вас млађих, Црњански је врло незгодне нарави, и не само прзница и свабалица, него и човек који ће ти први окренути леђа, ако ти се, недајбоже, деси нека већа незгода у животу!...“

Добро сам и заувек запамтио ове речи Вељка Петровића. Мој једини одговор је био да је за мене важније, у крајњој линији, у овом случају, само књижевно дело од писца, а то сам заиста искрено мислио и тада, а и сада.

Опет смо Црњански и ја ходали Лондоном. Посећивали смо Британски музеј, који је он у танчине познавао, јер је у њему, како ми је казивао, године и године провео, прикупљајући материјале за своја књижевна дела, а врло често тамо седео и писао, у дубокој тишини, у топлом, иза дебelih зидова његових читаоница. Ишли смо често и у чувену *Тејт галери*, познату лондонску пинакотеку, и на разне изложбе. Разуме се, одлазили смо опет редовно у италијанске ресторане. Понекад и у пабове на које смо успут наилазили, ради освежења. Једном ме је он одвео у неку чувену посластичарницу лондонску, чијег се имена више не сећам.

Највише смо расправљали, да се дипломатски изразим, о модалитетима његовог и госпођа Видиног повратка у Београд. Пренео сам му све поруке званичника и све њихове одлуке, као и о смештају, привременом, у хотелу „Ексцелзиор“. И за дуг од шест стотина фунти сам му рекао да ће бити исплаћен. Међутим, за тих неколико година, колико је било протекло од нашег првог лондонског сусрета, дуг је нарастао на *девет* стотина фуната! Шта сам могао, на своју рuku сам му обећао да ће и то све бити ваљано регулисано.

Нисам издржао, па сам му, у нашим дугим шетњама, испричао све оно што сам о њему као човеку чуо, па и ону оцену коју сам добио уочи самог поласка на пут, не спомињући, разумљиво, Вељково име. Нагласио сам само да та оцена долази из кругова њему генерацијски ближих. Црњански је био познат и као велики псовач. На ово моје казивање, иако је било изведено онако узгред, и са пуно обзира, уследио је прави рафал најсочнијих псовки. Али, и тврдња да није истина да се он тако понашао према својим пријатељима.

Датум повратка тада нисмо могли да одредимо. Сложили смо се да то буде на крају Прициног мандата, а то ће рећи кроз неколико месеци, најдуже пола године, пошто се ни код дипломата не може све знати баш у дан. Црњански је требало, а с тим се свесрдно сложио и Прица, да пође с њим аутомобилом за Југославију, да би све формалности биле лакше и безболније обављене. А и да би имао неопходну психолошку сигурност и, тако, бар за неко време, пригушио све своје страхове. Госпођа Вида би, по том плану, још неко време остала у Лондону, да би регулисала све оно што је потребно урадити са станом који се отказује, а и са робним кућама, које је до тада снабдевала својим луткама. У позадини те одлуке, међутим, била је и стална стрепња Црњанског, да му се нешто ипак не догоди кад се врати у Београд. Хтео је у све лично да се увери, па тек онда да позове и своју жену.

Вратио сам се и обавестио о свему Крцуна и Станку. Крцун се сложио, а то је било веома важно, и да се исплате оних девет стотина фуната. Тиме је и та препрека била отклоњена. Преко Прице је, колико се сећам, све то како треба и на време урађено.

Негде у другој половини пролећа 1965., ако ме сећање сасвим не вара, а колебам се између краја априла, маја и прве половине јуна, стигао је Црњански коначно у Београд.

После смештаја у хотелу „Ексцелзиор“ требало га је укључити у редовни живот, дати му све потребне везе с људима и институцијама. Због своје мање-више сталне несигурности, неповерљивости и

страха, молио ме је да свуда заједно идемо, тако да је данима трајало то наше, сад београдско, дружење. Одвео сам га одмах у редакцију „Књижевних новина“ и „Савременика“, где је имао прилике да сусретне читав низ наших старијих и млађих књижевника. Затим смо посетили Удружење књижевника, Савез књижевника, а у својој кући смо му приредили вечеру и више сусрета са Ивом Андрићем, Душаном Матићем, Станком Веселинов, Светозаром Вукмановићем Темпом, Леом Матесом, Владом Поповићем, Алешом Беблером, Срђаном Прицом, и другим писцима и јавним личностима. Сви су они долазили са својим женама, једино је Андрић долазио сам, јер је његова жена Милица Бабић тада већ била болесна и налазила се, колико се сећам, у Херцег-Новом. Тих дана обезбедио сам му и лекара, мог кума др Михаила Мику Богдановића из болнице „Др Драгиша Мишовић“, који се старао о његовом здрављу све до његове смрти. Уосталом, он је лечио и Вељка Петровића. Црњански се често жалио на сметње, у стомаку, што је вероватно била последица његовог оскудног емигрантског живота. Њему није било лако препоручити ни лекара, јер је стално, као у оној причи о тровању преко водовода, сумњао да га неке тајне службе прате и да није искључено да ће покушати да га отрују. И мени је говорио: „Зар се ви, молим вас, не плашите да вам неко, једнога дана, мало не посолн? . . .“ Притом је, с два прста, показивао онако како се ради — кад се соли храна. Зачудо, у доктора Мику Богдановића је, од прве, што се каже, стекао велико поверење, захваљујући чињеници да му је познавао родитеље, и то је тако трајало до самог краја. У хотелском апартману тих дана, ако би се зачуо какав шум или куцање у зидове, а тога у сваком хотелу и у свакој кући имате колико хоћете, Црњанском је то одмах било „јасно“ да га или Интелигенс сервис или Удба узнемиравају. У самом ресторану „Ексцелзиор“, у којем се у то време хранио, једнога дана неки човек га је, жалио ми се, упорно посматрао и просто „фиксирао“, седећи за суседним столом. Покушао сам да му објасним да је сигурно то био неко ко га је препознао, неки читалац његових књига, који му је видео фотографију у новинама или на телевизији. Прихватао је, наизглед, ова објашњења, али се видело на њему да није био сасвим убеђен у то.

Црњански је одједном постао медијска звезда. Поред посета, које смо имали великим редакцијама дневних листова („Политика“, „Борба“), убрзо су уследили интервјуи на радију, на телевизији и велико књижевно вече на Коларчевом универзитету (велика сала), на којој је Црњански лично читао „Ламент над Београдом“, уз громогласне аплаузе бројне публике. Уводну реч овој манифестацији дао је Никола Милошевић, који је и за „Просветино“ издање Сабраних дела у 10 књига (мада то нису била сабрана, већ изабрана дела) написао уводну студију под насловом „Филозофска димензија књижевних дела Милоша Црњанског“.

И када се данас све сабере и одузме, излази на једно: повратком у земљу, Црњански је себи обезбедио једну читаву деценију мирног и материјално потпуно осигураног живота и рада. Наше друштво и наша култура вратила је у своје окриље једног великог писца. Но, треба отворено и то рећи, да он није добио сва потребна признања,

она и онаква признања каква његово књижевно дело заиста заслужује. Са извесних страна, и незваничних, па и званичних, стално је струјао неки хладан ветар подозрења, као што је то често случај и у другим „монолитним“ друштвима, у којима царује не само монопол над влашћу, него и над целокупним животом људи. Чак је и његова сахрана била прецизно (у ствари, одвратно бирократски), по протоколу, одмерена: песнику „Ламента над Београдом“ припао је „београдски ниво“, или „београдска разина“. Милиметарски је то све било смишљено и дозирао!

Од нашег друштва, или, тачније речено, од једног дела друштва, и незваничног и званичног, углавном од људи културе и политике у Србији, он је, у последњој деценији свог живота, добио и довољно пажње и довољно љубави и поштовања. Њему је после десет месеци плаћеног боравка у хотелу, заједно са женом, која се вратила у октобру исте те 1965. године, додељен и сасвим пристојан стан, по његовом личном избору, у улици Толбухиновој, одмах изнад трга Димитрија Туцовића (трг „Славија“). Било би предуго и прешироко да сад испричам нешто и о томе како га је, у току тих првих месеци, по његовом повратку у земљу, Срђан Прица упознао са Александром Ранковићем у својој викендици у Опатији, како смо заједно, у августу тог првог лета, присуствовали филмском фестивалу у Пули, тако да је и тамо могао да упозна и многе људе, а и да види наше филмове, јер — као што рекох — он је био и човек филма. Заједно смо становали у једном пристојном приватном стану, ишли на пројекције, а преко дана на плажу. И ту се он полако „открављивао“, увиђајући све више да је прави, свакодневни живот увек нешто друго од наших представа и предрасуда.

Негде у јуну 1966. године појавила су се његова изабрана дела у десет књига, у издању „Просвете“. На првом примерку „Сеоба“ тога издања, које је поклонио мени, стоји исписано следеће: „Песнику „Ћувика“, мом пријатељу Танасију Младеновићу и његовој Олги, М. Црњански, 5. јуна 1966.“ Оно „песнику „Ћувика““ односи се на моју песму „Поглед у ћувик“, коју је он посебно ценио и волео, и још ми из Лондона о њој писао с великим похвалама. Зашто наводим ову посвету и овај датум? Тог истог дана, добро се сећам, Црњански је послао примерке својих књига, с посветама, и Срђи Прици и Темпу, и Александру Ранковићу. Десило се оно што се десило, после непуних месец дана од тог датума. Догодио се такозвани четврти пленум. Ранковић је спектакуларно „скинут“ с власти.

Исто то поподне, Црњански ме је молио да дођем до њега. Био је страшно нерасположен и забринут, и мало више од тога — уплашен. Почео је да се вајка: „Видесте ли шта се догоди, а ја му, као што знате, послах књиге с посветом! Шта мислите, хоће ли ми се то узети за зло?“

Ето, и то је био Црњански.

Био је велики, можда највећи у нашој литератури по свом дару. Неки мисле да је Андрић већи писац, а други опет да је он. А то су заиста немерљиве ствари, јер је сваки, у свом жанру, био велики. Црњански је у највећој могућој мери имао оно што је многим не-

достајало — необично снажан лирски темперамент, али и епска ширинина и визија му нису недостајали. Напротив.

У својој снажној машинерији мleo је подједнако и емоције и идеје, рушио разне препреке, често и, најчешће, на своју штету; стварао и кидао пријатељства; био је великодушан и до бескраја саможив и себелубив. Да би постигао високе циљеве, који воде до самих врхунаца уметности, није се либио да и људе употреби, па и злоупотреби. Једном речју, био је оно што Французи, за неке своје великане, кажу „свето чудовиште“!

У време познатих напада на „Књижевне новине“, 1968. године, када су из свих средстава тзв. масовних комуникација сипали ватру на мене и групу људи, која је ваљда највише што је могла, све учинила да му се омогући повратак у земљу, престао је чак и телефоном да ми се јавља. Издавачка кућа „Нолит“ га је већ била преузела, а ја сам се, неким стицајем околности, још увек налазио у Издавачком савету тог нашег угледног издавача. На тај начин су наши сусрети постали сасвим случајни. Није ми било јасно зашто је напустио „Просвету“, као што ми није било јасно зашто је то исто урадио, нешто пре тога, и са Матићом српском. Што се тога тиче, у односу на Матицу, и данас осећам неку врсту гриже савести, као да сам нешто крив што су њихови преговори пали у воду, премда у томе нисам имао никаквог личног удела. Та наша најстарија културна институција му је прва, после „Минерве“, широкогрудо и пријатељски пружиола руку.

Сусрети у „Нолиту“, међутим, били су, у неку руку, чак и комични. Неки пут је то било код покојног Саве Лазаревића, у директорској канцеларији, а неки пут и на самом степеништу зграде на Теразијама. Пошто бисмо се срдечно поздравили и богзнакако запитали за здравље наших породица, а и наше, Црњански би ми покушао да објасни зашто се више не јавља: „Знате, у овој Вашој ситуацији, у којој сте се нашли, било би веома незгодно да вам и ја својим присуством отежавам положај!...“

Ето, и то је био Црњански.

Његово књижевно дело је толико велико да све пред том чињеницом пада. Зато могу, данас, после толико и толико протеклих година, рећи да сам срећан што сам добро и из близине, упознао ово „свето чудовиште“ наше литературе и културе.